अल्पाङ्गुली (कडेआङ्गुल) स्त्री मेदि० । ५कनिष्ठस्य भार्यायां ६अल्पवयस्कायां स्त्रियाम् स्त्री । तत्र पुंयोगलक्षणं स्त्रीत्वं वयोवाचिलक्षणं स्त्रीयं च बाधित्वा अजादिपाठात् टाप् । ७नायिकाभेदे सा च रसमञ्जर्यां धीराऽधीराधीराधीराभेदेन त्रिविधेति विभज्य परिणीतत्वे सति भर्तृन्यूनस्नेहा कनिष्ठेति लक्षयित्वा धीराधीरादिज्यष्ठकनिष्ठयोरुदाहरणमुक्तम् तत्र धीरे ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा "एकस्मिन् शयने सरोरुहदृशोर्विश्राय निद्रार्त्तयोरेकां पल्लवितावगुण्ठनवतीमुत्कम्बरीं दृष्टवान् । अन्यस्याः सविधं समेत्य निभृतं व्यालोलहस्ताङ्गुलिव्यापारैर्वसनाञ्चलं चपलयन् स्वापच्युतिं क्लृप्तवान् । अधीरे ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा "अन्तः कोपकषायिते प्रियतमे पश्यन् घने कानने पुष्पस्रावचयाय नम्रवदनामेकां समायोजयन् । अर्द्धोन्मीलितलोचनाञ्चलचमत्काराभिरामाननां क्रोधाधरपल्लवां नववधूमन्यां समालिङ्गति"। धीराधीरे ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा "धैर्याधैर्यपरिग्रहग्रहिलयोरेषोद्दयोः प्रीतये रत्नद्वन्द्वमनन्तकान्ति रुचिरं मुष्टिद्वये न्यस्तवान् । एकस्याः कलयन् करे प्रथमतोरत्नं परस्याःप्रियो हस्ताहस्तिभिषात् स्पृशन् कुचतटी मानन्दमाविन्दति" । ८व्यत्यल्पपरिमिते त्रि० ।

"गायत्री छन्दसां कनिष्ठा" तैत्ति० ६,१,६,२ । वैदिकछन्दसां गायत्र्याः प्रथमत्वेन उष्णिगादितोऽल्पाक्षरत्वात् कनिष्ठत्वम् "तद्वै कनिष्ठं छन्दः यद् गायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यते" शत० १,८,२,१० ।

९उत्तरकालजाते त्रि० । "गर्द्दभः कनिष्ठं पञ्चमा प्रजायते" तैत्ति० ५,१,५,५ । "अथ यदजाः कनिष्ठानि पात्राणि खलु प्रजायन्ते तस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजायमाना द्वौ त्रीन् विजनयन्त्यः कनिष्ठाः कनिष्ठानि हि पात्राणि खलु प्रजायन्ते" शत० ब्रा० ४,५,५,९ । १०अधःपदे ११अधरे च त्रि० । "छायये वायं पुरुषः पाप्मनानुषक्तः सोऽस्य एव कनिष्ठो भवत्यधःपदमिवेयस्यते तत्कनिष्ठमिति" शत० ब्रा० २,२,३,२ । १२परजातमात्रे । "अन्वञ्चोऽमात्या अधोनिवीताः प्रक्लृप्तशिखाः ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्याः" आ० ४,२,९ । "यो यः कनिष्ठः स पृष्ठतो गच्छेत् नारा० "पुत्रः कनिष्ठः ज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पूर्वजः" मनुः । "सर्वं ज्येष्ठः कनिष्ठस्य संहरेतां यथोदितम्" "येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यात् सव्यवं धनमिति" मनुः "वरत्रिः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना" अमरः ।

कनिष्ठायाः अपत्यं ठक्ञ्-इकक् । कानिष्ठिनेय कनिष्ठाया अपत्ये । "क्षते कानिष्ठिनेयस्य भरतस्य विवाहितम्" भट्टिः । १३महादेवे पु० "नमो ज्येष्ठाय कनिष्ठाय च" यजु० १६,३२ । तस्य च "अणोरणीयान् महतोमहीयान्" इति श्रुत्या अणुतरत्वक्लोक्तेः कनिष्ठत्वम् ।

कनिष्ठपद न० बीजगणितोक्ते ज्येष्ठापेक्षया न्यूनत्वान्विते पदे वर्गमूले । वर्गप्रकृतौ तदानयनप्रकारः स प्रयोजनं तत्र दर्शितं यथा

"इष्टं ह्रस्वं तस्य वर्गः प्रकृत्या क्षुण्णोयुक्तोवर्जितोवा स येन । मूलं दद्यात् क्षेपकं तं धनर्णं मूलं तच्च ज्येष्ठमूलं वदन्ति ॥ ह्रस्वज्येष्ठक्षेपकाद्यस्य तेषां तानन्यान् वाधोनिवेश्य क्रमेण । साध्यान्येभ्योभावनाभिर्भवन्ति मूलान्येषां भावना प्रोच्यतेऽतः । वज्राभ्यासो ज्येष्ठलघ्वोस्तदैक्यं ह्रस्वं लघ्वोराहतिश्च प्रकृत्या । क्षुण्णा ज्येष्ठाभ्यासयुग्ज्येष्ठमूलं तत्राभ्यासः क्षेपयोः क्षेपकः स्यात् ॥ ह्रस्वं वज्राभ्यासयोरन्तरं वा लघ्वोर्वातोयः प्रकृत्या विनिघ्नः । घातो यश्च ज्येष्ठयोस्तद्धियोगोज्येष्ठं क्षेपोऽत्रापि च क्षेपघातः ॥ इष्टवर्गहृतः क्षेपः क्षेपः स्यादिष्टभाजितः । मूले ते स्तो ऽथ वा क्षेपः क्षुण्णः क्षुण्णे तदा पदे ॥ इष्टवर्गप्रकृत्योर्यद्विवरं तेन वा भजेत् । द्विघ्नमिष्टं कनिष्ठं तत् पदं स्यादेकसंयुतौ ॥ ततोज्येष्ठमिहानन्त्यं भावनाभिस्तथेष्टतः" ॥ उदाहरणम् । "कोवर्गोऽष्टहतः सैकः कृतिः स्याद्रूपकोच्यताम् । एकादशगुणः कोवा वर्गः सैकः कृतिर्भवेत् ॥ प्रथमोदाहरणे

न्यासः प्र ८ क्षे १ अत्रैकमिष्टं ह्रस्वं प्रकल्प्य जाते मूले सक्षेपे क १ ज्ये २ क्षे १ । एषां भावनार्थं न्यासः

प्र ८ क १ ज्ये २ क्षे १ । क १ ज्ये २ क्षे १

वज्राभ्यासौ ज्येष्ठलघ्वोरित्यादि प्रथमकनिष्ठ द्वितीयज्येष्ठमूलाभ्यासः २ द्वितीयकनिष्ठ १ प्रथमज्येष्ठमूलाभ्यासः २ अनयोरैक्यं ६ कनिष्ठपदं स्यात् कनिष्ठयोराहतिः १ प्रकृतिगुणा ८ ज्येष्ठयोरभ्यासेन ९ अनेन युता १८ ज्येष्ठपदं स्यात् क्षेपयोराहतिः क्षेपकः स्यात् १ प्राङ्मूलक्षेपाणाम् एभिः सह भावनार्थं न्यासः

प्र ८ क १ ज्ये २ क्षे १ । क ६ ज्ये १७ क्षे १

भावनया लब्धे मूले क २५ ज्ये ९९ क्षे १

एवं पदानामानन्त्यम्

द्वितीयोदाहरणे रूपमिष्टं कनिष्ठम् प्रकल्प्य तद्वर्गप्रकृति-